

Історіографія, джерелознавство та методологія аграрної історії України

В.Ф. Боєчко

СУЦІЛЬНА КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ: ІСТОРІОГРАФІЯ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1980-х – ПОЧАТОК 1990-х рр.)

З'ясування особливостей висвітлення в історіографічних розвідках подій, що відбувалися в аграрному секторі економіки в період проведення суцільної колективізації, заслуговує на увагу, оскільки в останні роки значно зростає інтерес до ґрунтовного вивчення і осмислення минулої історії нашої країни на основі нових концептуальних підходів та методологічних принципів. На особливу увагу заслуговують праці істориків, видані в другій половині 1980-х – початку 1990-х років, оскільки цей період у розвитку суспільства мав певні особливості та окреслювався важливими подіями, які значною мірою стали знаковими і виявили суттєвий вплив як на суспільний розвиток, так і на ідеологію та ментальність народу. Насамперед це зміна партійного керівництва у зв'язку зі смертю Л.І. Брежнєва та проголошена М.С. Горбачовим перебудова, яка передбачала застосування не адміністративних, а економічних методів управління народним господарством, гласність та демократизацію суспільства. Було акцентовано увагу на тому, що в центрі суспільних інтересів повинна бути людина, а перебудова – це жива творчість мас [1, 29]. Ситуація, що склалася в суспільстві в ті часи, певною мірою нагадувала "хрущовську відлигу", за якої було задекларовано широкі соціально-економічні реформи, демократизацію суспільства. І в першому, і в другому випадку на ці реформи покладалася велика надія, їх називали "рішучим поворотом", рубежем доленосних змін, хоча згодом ці роки стали називатися часом пошуків, нереалізованих можливостей і нездійснених надій [2, 164]. Одночасно з цим, незаперечним є те, що історичний поворот завжди є наслідком протиріч, які з'являються в суспільстві під дією суб'єктивних чи об'єктивних чинників і від вирішення їх, як правило, залежить наступний характер суспільного розвитку: еволюційний чи революційний [3, 314]. В цілому, в обох випадках на стан суспільного розвитку впливали значні деструктивні чинники, які створювали критичні ситуації і зумовлювали необхідність проведення реформ та суттєвих змін у житті суспільства. Про подібність ситуації, що склалася в суспільстві в обох випадках, хоч і розділених у часовому аспекті, свідчить, зокрема, висловлювання М.С. Горбачова, який вказував, що: "...Сейчас приходится возвращаться к многим проблемам, поставленным ещё в 50-60 годы, но не нашедших в своё время практического решения или решений некомпетентно и непоследовательно" [1, 40]. Разом із тим, враховуючи те, що історичний розвиток проходить по спіралі, зміни, що відбувалися

в суспільстві в першому і другому випадку, різнилися як за рівнем їх розгортання, так і за суспільним резонансом.

Враховуючи вказане, ми поставили за мету прослідкувати еволюцію поглядів істориків, які займалися вивченням суцільної колективізації в УРСР упродовж другої половини 1980-х – початку 1990-х років. Доцільність вивчення проблеми зумовлена тим, що як тематика праць та їхній зміст, так і методологічні підходи до вивчення теми значною мірою залежали від інтенсивності ідеологічного тиску на розвиток історичних досліджень, а він, у свою чергу, значно різнився на початку та наприкінці вказаного відрізка часу.

Об'єкт вивчення – суцільна колективізація сільського господарства Радянської України, предмет – її висвітлення в радянській історіографії другої половини 1980-х – початку 1990-х років.

Незаперечним є те, що на напрямки історичних досліджень в ці роки значний вплив виявили рішення квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС та праця М.С. Горбачова "Перебудова і нове мислення для нашої країни і всього світу", видана в 1987 році, в якій розглядалися актуальні проблеми минулого і сучасності [1]. Що стосується політики радянської влади на селі під час проведення суцільної колективізації, автор оцінював її позитивно. Зокрема, М.С. Горбачов підкреслював, що колективізація була величезним діянням, найбільшим після 1917 року соціальним поворотом [1, 35]. На думку автора, хоч проходила колективізація болісно, не без серйозних перекосів у методах і темпах, що було зумовлено зовнішніми факторами, а не помилками радянської влади, без неї подальший прогрес нашої країни був би неможливий. Одночасно з цим, у праці М.С. Горбачова не наголошувалося на негативних наслідках проведення суцільної колективізації для суспільства, лише мимохідь вказувалося, що методи і засоби проведення колективізації не завжди відповідали соціалістичним принципам. Тобто, в цілому ця праця орієнтувала суспільну думку на позитивні наслідки колективізації, яка стала соціальною основою модернізації аграрного сектору економіки, забезпечила впровадження нових методів господарювання та зростання продуктивності праці й добробуту народу.

На думку автора, колективізація відкрила перспективи для збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та створення надійного продовольчого фонду держави. Цей постулат не підтверджено жодними цифрами чи фактами, більше того, вони свідчили зовсім про інше. Форсовані, адміністративні методи проведення суцільної колективізації призвели до катастрофічних наслідків: деградації аграрного сектору економіки, загальмували його розвиток та відкинули на десятки років назад і ще тривалий час стримували його цей розвиток. Факти свідчать про те, що сільське

господарство України лише наприкінці 1930-х років спромоглося досягти рівня продуктивності, який існував на початку колективізації, а демографічні втрати компенсувати було взагалі неможливо. Так, статистичні дані свідчать про те, що за 1930-1932 рр. в Україні поголів'я великої рогатої худоби скоротилося на 41,8%, коней – на 33,3%, овець – на 74%, а річний валовий збір зернових у СРСР у 1933-1934 рр. склав 680 млн. центнерів, що було найнижчим показником після голодного 1921 р. За цим показником Україна навіть до початку 1940-х років не досягла дореволюційного рівня [4, 28].

Незважаючи на неоднозначну оцінку М.С. Горбачовим подій, що відбувалися в аграрному секторі економіки протягом 1930-тих років, після видання його праці в суспільстві значно посилювалася увага до історичного минулого країни. Внаслідок оприлюднення архівних даних розпочалося вивчення закритих тем, створилися умови для реального аналізу подій минулого. Було розсекречено значну кількість архівних фондів і науковці отримали можливість опрацювання документів і матеріалів, які раніше зберігалися під грифом "цілком таємно" та "для службового користування". Все це значною мірою сприяло розширенню тематики досліджень із багатьох проблем, які раніше свідомо ігнорувалися та замовчувалися, оскільки могли викликати небажаний резонанс у суспільстві. Насамперед це стосувалося питань примусової колективізації та розселення України і їх згубних наслідків для суспільства. Позитивним було те, що під тиском незаперечних фактів і доказів голодомор в Україні був офіційно визнаний тодішнім партійним керівництвом республіки. В цей час вийшли з друку праці відомих істориків, в яких розглядалися актуальні питання розвитку соціально-економічних відносин на селі під час проведення суцільної колективізації, акцентувалася увага на прорахунках та перегибах при проведенні аграрних перетворень, примусових та необґрунтованих масштабах хлібозаготівель, які призвели до трагедії голодомору [5].

Одночасно з цим, незважаючи на певне поживлення історичних досліджень, зумовлене проголошенням перебудови та демократизацією суспільства, в методологічному плані суттєвих змін не відбулося, оскільки перебудова практично не ліквідувала пріоритет партійної ідеології та не змінила принципи формування світоглядних переконань. У зв'язку з цим більшість істориків кардинально не змінювала підходів до вивчення проблем вітчизняної історії, а лише частково переорієнтувалася, відповідно до вказівок вищого керівництва, яке, до речі, підкреслювало, що "... до цього часу праці В.І. Леніна продовжують бути надійним орієнтиром і невичерпним джерелом діалектичної творчої думки, теоретичного багатства і політичної прозорливості" [1, 19]. Тому, поряд із реальною оцінкою суспільних явищ, спостерігався й емоційний підхід їх розгляду, що зумовлювало неоднозначні висновки та викликало гострі дискусії, що розгорталися на сторінках періодичних видань. Вони, з одного боку, мали позитивне значення, оскільки створювали можливість співставляти різні точки зору та з позицій плюралізму, позбавленого догматизму та заідеологізованості, провести всебічний аналіз і дати реальну оцінку подій на основі принципів науковості та об'єктивності. З

іншого – вони не були позбавлені протиріч та хибних тверджень, а інколи навіть містили значну кількість не зовсім вірних уявлень про події, що відбувалися на селі в 1930-тих роках. Особливо велику кількість публікацій на історичну тематику було опубліковано в популярних періодичних виданнях протягом 1988 року. Як вказує Ю.А. Поляков, в цих публікаціях знайшла своє відображення певна концепція історії КПРС і радянського суспільства, суть якої в тому, що Й. Сталін в 1928-1929 рр. здійснив контрреволюційний переворот, внаслідок чого відбулося утвердження грубого казарменного комунізму, деспотичного тоталітарного режиму, тиранії і кривавого терору [6, 220]. На думку цього автора, не можна трактувати події, що відбувалися в суспільстві в роки сталінського тоталітарного режиму, однозначно і підводити під них конкретно визначені концепції, оскільки історичний процес багатомірний, неоднозначний і діалектично суперечливий. Значну кількість статей дискусійного характеру було опубліковано і в республіканських періодичних виданнях, в яких розглядалися різні аспекти примусової колективізації, продовольчих труднощів, голодомору та демографічних втрат населення України.

У січні 1989 року ЦК Компартії України прийняв постанову про формування республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР на основі проекту, підготовленого АН УРСР. Ця програма стала по суті першою спробою комплексного дослідження і висвітлення всіх періодів і проблем українського суспільства від найдавніших часів до наших днів. Характерною особливістю програми було те, що вона ґрунтувалася на кращих традиціях вітчизняної і світової історіографії, реальних запитах суспільства та потребах тогочасної науки. Це стало своєрідним стимулом до розвитку історичних досліджень, у тому числі з проблеми історіографії суцільної колективізації.

Наприкінці 1980-х років під впливом ідей перебудови з'явилася можливість частково позбутися партійно-ідеологічних штампів та нашарувань, що започаткувало об'єктивне висвітлення суспільно-політичної історії України. Це стосується і еволюції поглядів на цілу низку подій, пов'язаних з реорганізацією аграрного сектору економіки та форм і методів усупільнення під час проведення суцільної колективізації.

У цей час вийшли з друку праці відомих істориків, у яких до розгляду проблеми суцільної колективізації було залучено значну частину архівних фондів секретних матеріалів, раніше недоступних для вивчення. У них прослідковується неоднозначна оцінка суцільної колективізації та її наслідків для суспільства. Це стосується робіт С.В. Кульчицького, В.П. Данілова, І.К. Рибалки, В.М. Селунської, В.О. Тихонова, Г.І. Шмельова, О.Р. Лаціса, М.О. Іваницького, В. Селюніна та ін.

Так, значний внесок у з'ясування проблем суцільної колективізації зроблено С.В. Кульчицьким. На основі ґрунтовного аналізу архівних даних досліджено історію аграрних перетворень, які відбувалися під час проведення суцільної колективізації, висвітлено соціально-економічні відносини на селі в роки першої п'ятирічки та демографічну ситуацію в роки голодомору, розкрито

його причини та наслідки. С.В. Кульчицький одним із перших серед істориків України заявив про трагедію голодомору в Україні. У своїх працях автор докладно розглянув зародження тоталітарної системи і командно-адміністративних методів господарювання в економіці країни, складовою частиною якої стала форсована суцільна колективізація. В ряді праць автор розглянув наслідки надмірної продрозкладки, що привели до занепаду і деградації сільськогосподарського виробництва та голодомору 1932-1933 рр. [5; 7; 8].

Зокрема, у статті, що вийшла з друку в 1989 р., розкрито теоретичні аспекти колективізації, характер деформації ленінської концепції кооперації та наслідки цього процесу для суспільства [7, 70]. Автор вказує, що тривалий час соціально-економічні перетворення після 1929 р. подавалися за схемами, запозиченими з "Короткого курсу історії ВКП(б)". Суть їх зводилася до того, що практика соціалістичного будівництва цілком відповідала марксистсько-ленінській теорії. Однак, на думку С.В. Кульчицького, ленінська теоретична спадщина використовувалася Й. Сталіним для обґрунтування антиленінської політики. Найбільш зухвала фальсифікація ленінізму сталася під час соціально-економічних перетворень у сільському господарстві. Вилученими з контексту ленінських творів цитатами Й. Сталін підкріплював курс на примусове усупільнення селянських господарств, а слідом за цим історики змушені були ставити знак рівності між сталінською колективізацією і кооперативним планом В. Леніна [7, 70].

Далі в роботі підкреслено, що партія взяла на озброєння ленінську концепцію кооперативного будівництва. Однак Й. Сталін і його оточення відкинули її, підмінивши ідеєю колективізації. У 1928 р. Й. Сталін прямо заявив, що колгоспи не можна протиставляти кооперативному плану В. Леніна, оскільки вони "найбільш яскравий вид виробничої кооперації". На думку С.В. Кульчицького, таке протиприродне поєднання двох різних типів колективних господарств увійшло до суспільної свідомості, а словосполучення колгоспно-кооперативна форма власності стала стереотипом, хоча це поєднання відбулося в теорії, а не на практиці.

Й. Сталін назвав колективізацію "революцією згори" і це було насправді так. Селяни-власники не мали наміру відмовлятися від власності. Темпи колективізації спускалися згори у вигляді контрольних цифр.

В іншій праці С.В. Кульчицький підкреслив, що Й. Сталін скористався хлібозаготівельною кризою, котра спалахнула в країні, наполіг на запровадженні надзвичайних заходів щодо селян, які не бажали продавати державі зерно за заниженими цінами, скасував нову економічну політику. 1929 рік генсек назвав "роком великого перелому", почалася авантюристична політика воєнно-комуністичного штурму з примусовою продрозверсткою, заборона торгівлі, картковою системою розподілу матеріальних благ, інфляцією, випуском паперових грошей, експропріацією майна найбільш заможних селянських господарств, незважаючи на те, чи мали вони експлуаторські ознаки.

Далі історик констатує, що не можна виправдати сталінський "стрибок" необхідністю забезпечити найвищі темпи індустріалізації, як інколи вважають,

оскільки це не допомогло виконати завдання першої п'ятирічки – мети індустріалізації не було досягнуто. Автор вказує, що, відмовившись від колективно прийнятих рішень, котрі ґрунтувалися на науковому підході до економіки, Й. Сталін та його оточення прирекли трудящих на тривалі злигодні й голод [8, 107].

Наприкінці 1980-х років було опубліковано ще ряд праць, в яких розглядалися проблеми суцільної колективізації. Так, зокрема, І.К. Рибалка акцентує увагу на тому, що Й. Сталін та його оточення ігнорували ленінський план кооперування селянства на основі добровільності, під час проведення колективізації застосовувалися адміністративні методи тиску та примусові заходи, що призвело до жахливих наслідків. Автор підкреслює, що труднощі, які виникли під час проведення хлібозаготівельних кампаній, наштотували Й. Сталіна та його оточення на вирішення цієї проблеми шляхом колективізації, створення колгоспів, через які держава могла б без перешкод вилучати хліб у селян [9, 70]. Одночасно з цим у роботі прослідковано вплив партійної ідеології на історіографію проблеми суцільної колективізації. Засуджуючи в цілому прискорені темпи колективізації, автор наголошує, що партія і уряд здійснювали цілу систему заходів, спрямованих на надання допомоги колгоспам. Одночасно з цим, на думку автора, бюрократичні перекоєння при створенні колгоспів та репресивні методи при проведенні хлібозаготівель, порушення законності і свавілля з боку багатьох керівників господарств викликали незадоволення селян, що використовували у своїх інтересах куркулі. Такий суперечливий підхід до розкриття проблеми суцільної колективізації зумовлений стійкими стереотипами партійної догми – засуджено було культ Й. Сталіна, а не партії, непогіршимість якої була незаперечною.

У 1989 р. вийшла з друку фундаментальна праця "Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне та в ходе коллективизации 1927-1933 гг.", в якій вказувалося, що колективізація викликала опір селянських мас. Свідченням цього був закритий лист ЦК ВКП(б) від 2 квітня 1930 р. "О задачах колхозного движения в связи с борьбой с искривлениями партийной линии". В листі було об'єктивно оцінено стан на селі навесні 1930 р. у зв'язку з надходженням до ЦК відомостей про масові виступи селян в Центральних чорноземних областях, в Україні, Казахстані, Сибіру, Московській області. Становище на селі оцінювалося як критичне. Вказувалося, що, якби не було прийнято належних заходів супроти викривлень партійної лінії, то цілком реальною була широка хвиля селянських повстанських виступів і добра половина "низових" працівників була б перебита селянами, зірвано посівні роботи та поставлено під загрозу внутрішню і зовнішню становище країни. Цей лист мав секретний характер, розсилався за особливими списками за умови повернення в ЦК ВКП(б) [10, 390].

На думку сучасних істориків, становище, що склалося на селі під час проведення суцільної колективізації, було не лише загрозливим, воно практично вказувало на початок селянської війни супроти примусової суцільної колективізації, партії і радянської влади [11, 28].

У статті "Сталінський Великий перелом", яка вийшла з друку наприкінці 1980-х р., С.С. Діброва

підкреслює, що домінуючі протягом багатьох років в історичній літературі спрощені, недіалектичні схеми історії колективізації виводили за рамки наукового аналізу питання про її темпи і методи, про відступ у 1928 р. від ленінської політики щодо ставлення до селянства, про справжні масштаби перегинів у процесі ліквідації куркульства як класу. Поза полем зору дослідників і громадської думки залишалися питання реальних найближчих та довгострокових негативних наслідків грубих адміністративних методів впливу на селянство, примусових хлібозаготівель у колгоспному селі, що спричинилися до різкого падіння продуктивності сільськогосподарського виробництва, зниження соціальної активності і ініціативи селянства, продовольчих труднощів і голоду, який охопив ряд районів країни в 1932-1933 рр. [12, 88-107].

Автор також підкреслює, що в наукових працях ці "складні" питання взагалі обминали. Історик, оперуючи фактологічним матеріалом, проводить детальну характеристику причин і наслідків форсованої колективізації, підкреслює негативний вплив її на розвиток суспільства. Зокрема, він твердить, що для сьогоденних поколінь не байдужим є питання не лише про цілі і цінності соціалізму, але і про засоби їх досягнення, про людську ціну, якою доводилось за них платити.

Наприкінці 1980-х років з'являються наукові статті, монографії, фундаментальні праці, в яких з нових методологічних засад вивчено різні ракурси аграрної політики радянської влади в кінці 1920-х – на початку 1930-х рр., містяться нові оцінки значення колективізації та її наслідків. Дискусії в пресі та академічних виданнях започаткували критичне переосмислення історії колективізації, її політичних та економічних аспектів, впливу на соціально-економічне становище в суспільстві. Значним у їхнє вивчення є науковий внесок В.П. Данілова, котрий, з'ясовуючи питання примусової суцільної колективізації та її наслідків, вказував, що наприкінці 1929 р. розпочалася шалена гонка за темпами її проведення. Ця тенденція відображала курс, запропонований Й. Сталіним, суть якого полягала в ігноруванні ленінських принципів та інтересів селянства, його настроїв та неготовності і небажання відмовитися від власного господарства. Автор підкреслює, що теоретичним обґрунтуванням форсованих методів проведення суцільної колективізації стала стаття Й. Сталіна "Год великого перелома", опублікована в газеті "Правда" від 7 листопада 1929 р. [13, 28-38; 14, 408].

У публікаціях істориків, які вийшли з друку наприкінці 1980-тих років, спостерігаються суттєві зміни поглядів як на минуле нашої країни, так і на вирішення тогочасних проблем. Серед цих публікацій чільне місце займають наукові розробки, в яких розкрито негативний вплив форсованих методів проведення колективізації на становище в аграрному секторі, причини та наслідки голодомору, демографічну ситуацію в країні [15, 24-36; 16, 175-181; 17, 115; 18, 64-71; 19, 208].

Таким чином, перебудова та демократизація суспільства поставили перед історичною наукою нові завдання, спонукали до переосмислення його попереднього розвитку, змусили ґрунтовніше підійти до розгляду цілої низки проблем, які раніше висвітлювалися з точки зору усталених

методологічних прийомів та партійних догм. Поява в умовах перебудови праць, в яких було висловлено різні погляди та точки зору на події, що відбувалися під час проведення суцільної колективізації, стала важливим стимулом розвитку історичних досліджень. Все це створило можливості для визначення найважливіших шляхів і напрямків історіографічних досліджень, сприяло формуванню нових методологічних прийомів та концептуальних засад, які стали важливим фактором розвитку історичної науки [20, 170; 21, 3-62; 22, 49-90; 23, 3-14].

Перебудова та політика гласності призвели до радикальних змін в проблематиці історичних досліджень та їх характері. Важлива роль у цьому належала публіцистиці, яка надала потужного імпульсу до пошуків нових тематичних рубрик та сприяла розвитку історичної науки, яка поступово звільнилася від усталених догм тоталітарного режиму. У працях істориків було започатковано критичне переосмислення багатьох подій, хоч, до певної міри, вони ще не були позбавлені методологічної та ідеологічної заангажованості [24, 15-17; 25, 78; 26, 89-95].

Введення до наукового обігу широких пластів документів і матеріалів, сприяло об'єктивній оцінці історичних подій на основі задокументованих фактів та створило передумови для реального відображення минулого нашої країни в наступних наукових розробках вітчизняних істориків.

Перебудова, нове мислення та демократизація суспільства поставили перед історичною наукою нові завдання, і, до певної міри, спонукали до переосмислення сутності подій, змусили ґрунтовніше підійти до розгляду різних аспектів проблеми. Одночасно з цим, хоч у працях істориків було започатковано критичне переосмислення багатьох проблем, вони не могли відразу звільнитися від багаторічних усталених догм тоталітарного режиму та методологічної і ідеологічної заангажованості [27, 42-50; 28, 46-55; 29, 130; 30, 154-166; 31, 35-37].

На зламі 1980-х – початку 1990 рр. відбулися суттєві зміни у висвітленні проблеми суцільної колективізації, зумовлені відходом від усталених стереотипів та появою нових поглядів на розкриття проблеми внаслідок певного послаблення ідеологічного тиску та введення до наукового обігу широких пластів документів і матеріалів, які раніше були недоступними для вивчення [32, 150; 33, 3-14; 34, 89-91; 35, 106; 36, 18-26; 37, 120].

Проголошення незалежності України, на початку 90-х рр., створило умови для об'єктивної оцінки подій, що відбувалися на селі в період суцільної колективізації, та реального відображення цього процесу в наступних наукових розробках вітчизняних істориків.

1. Горбачов М.С. *Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу.* – К.: Політвидав. України, 1987.
2. Савельєв В.Л. *50-80-ті: час пошуків і втрачених можливостей.* – Про минуле – заради майбутнього. / Упорядник Ю.І. Шаповал, Редкол.: І.Ф. Курас та ін. – К.: Вид-во при Київському ун-ті, 1989.
3. Зубкова Е.Ю. *Опыт и уроки незавершенных поворотов 1956 и 1965 гг.* – Страницы истории советского общества. Факты, проблемы, люди. – М.: Изд. полит. литературы, 1989.

4. Мовчан О.М. Голод 1932-1933 років на Україні очима істориків, мовою документів. – К., 1990.
5. Кудльницький С.В. До оцінки становища в сільському господарстві УСРР в 1931-1933 рр. // УІЖ. – 1988. – №3.; Марочко В.І., Шаталіна Є.П. Голод на Україні // УІЖ. – 1989. – №7.; 1990. – №1.; Кудльницький С.В., Лях С.Р., Марочко В.П. Становлення основ соціалістического укладу життя крестьянства УССР. – К., 1988.
6. Поляков Ю.А. Исторический процесс многомерен. – Страницы истории советского общества. Факты, проблемы, люди / Под общ. ред. А.Т.Кинкулькина; Сост.: В.В.Клоков и др. М.: Политиздат, 1989.
7. Кудльницький С.В. Суцільна колективізація на Україні. // УІЖ. – 1989. – № II.
8. Кудльницький С.В. Особливості індустріалізації народного господарства УРСР. // УІЖ. – 1989. – № 10.; Кудльницький С.В. 1933: Трагедія голоду. – К.: Знання, 1989.
9. Рибалка І.К. Сталінщина і розселяння України. // УІЖ. – 1989. – № II.
10. Документи свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927-1933 гг. – М.: 1989.
11. Зеленін П.Е. Революция сверху: завершение и трагические последствия. // Вопросы истории. – 1994. – № 10.
12. Діброва С.С. Сталінський великий перелом. – Про минуле – заради майбутнього. – К., 1989.
13. Данилов В.П. Октябрь и аграрная политика партии. // Коммунист. – 1987. – № 16.
14. Данилов В.П. Коллективизация: как это было. – Про минуле – заради майбутнього. – К.: Вид-во при Київ. ун-ті, 1989.
15. Перковський А.А., Пирожков С.І. Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки. – 1989. – №8.
16. Цяплін В.В. Статистика жертв сталінізму в 30-ті роки // Вопросы истории. – 1989. – №4.
17. Морозов Л.Ф. Ленинская концепция кооперации и альтернативы развития // Вопросы истории КПСС. – 1988. – №6.
18. Разумов В.А. Раскрестьянивание – термин и содержание, временные рамки // Вопросы истории КПСС. – 1989. – №10.
19. Историки отвечают на вопросы. Сборник. – М., 1988.
20. Историки спорят: тринадцать бесед. – М., 1988.
21. Коллективизация: истоки, сущность, последствия. Беседы за "Круглым столом" // История СССР. – 1989. – №3.
22. Лауц О. Проблема темпов в социалистическом строительстве // Коммунист. – 1987. – №18.
23. Панченко П.П. Становище українського села (60-ті - 80-ті рр.) // УІЖ. – 1989. – №8.
24. Прибиткова І.М. Чи загрожує депопуляція українському селу? // Філософська та соціологічна думка. – 1989. – №3.
25. Прибиткова І.М. Чтобы вернулся на землю хозяин // Агрпроом Украины. – 1989. – №1.
26. Курносів Ю.О. Суспільно-політичне життя на Україні в 20-х-30-х роках // УІЖ. – 1989. – №12.
27. Галенко О.І. Історія культурного будівництва в Українській РСР 1921-1941рр. в документах і публікаціях // УІЖ. – 1986. – №8.
28. Лоцицький В. Політика українізації в 20-х-30-х роках. Історія проблем. // УІЖ. – 1989. – №3.
29. Вивчарик М.Н., Панченко П.П. На принципах дружбы и взаимопомощи (интернациональное воспитание труженников села). – Львов, 1989.
30. Вивчарик М.М. Міжнародні процеси на селі: пошуки нових підходів // Сучасне українське село: проблеми, пошуки. – 1985-1990. – К., 1990.
31. Бернштейн Л.Е., Гаврилюк А.Е. Основные направления социальной политики КПСС в условиях революционного обновления общества // Научные труды по истории КПСС. – Вып. 199. – К., 1989.
32. Суржай Г.І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс. – К.: Либідь, 1991.
33. Лукінов І. Економічний розвиток села і аграрна політика на сучасному етапі // Економіка України. – 1991.
34. Черевко Г.С. Соціальна інфраструктура села в умовах переходу к рыночным отношениям // Экономика Украины. – 1992.
35. Соціальна політика і перебудова / Авт. кол-в В.Ю.Барков, А.М.Задворний, В.Г.Королько. – К.: Політвидав України, 1990.
36. Осокіна Е.А. Жертвы голода 1933 года: сколько их? // История СССР. – 1991. – №5.
37. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кудльницький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті рр. – К., 1991.

В.В. Бондар

СУБ'ЄКТИВНИЙ ФАКТОР ПРОВЕДЕННЯ РЕФОРМИ 1861 р. В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Аграрна історія України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. займає важливе місце у вітчизняній історіографії, як в силу наукової і соціальної значущості її для осмислення розвитку суспільства того періоду, так і з причин врахування на сучасному етапі історичного досвіду, специфіки складних соціальних і економічних процесів. Особливо важливим видається позитивний досвід минулого як основа для розробки стратегії в галузі економічних і соціальних перетворень в аграрній сфері нашої країни. Відміна кріпосного права – одна з найбільш багатозначущих подій в новій історії України, безпрецедентний кількісний і якісний досвід для європейського соціального реформаторства.

В цьому плані важливим аспектом є аналіз ролі й місця суб'єктивних (в нашому випадку людських) чинників у ключовому моменті вітчизняної історії.

У статті маємо за мету проаналізувати висвітлення в сучасній вітчизняній історичній літературі вплив на проведення селянської реформи 1861 р. в українських губерніях суб'єктивного фактору, зокрема, ролі мирових посередників у реалізації законодавчих змін на селі. Це дозволить визначити актуальні напрями подальших досліджень. Ми звертаємо увагу не на створенні, повноваженнях, функціонуванні інституту мирових посередників як такого, а саме на безпосередньому впливі його діячів на реалізацію аграрних перетворень на місцях. Адже їхня діяльність в українських губерніях різною мірою могла не співпадати з офіційною державною політикою і мати свої характерні риси. Враховуючи те, що вказаний інститут мав цілий ряд надзвичайних повноважень і, значною мірою, був незалежним як від окремих відомств, так і від поміщиків, безпосередня діяльність мирових посередників могла мати досить різні наслідки. Загалом актуальним, з погляду історичної антропології, видаються дослідження вчинків, свідомості, уявлень основних "акторів" перших пореформених років: селян, поміщиків, представників влади, зі всіма їх ціннісними характеристиками і суперечностями.

Окремі аспекти теми висвітлюються в дисертаційних дослідженнях В. Бартка, С.Набоки, А. Шевчука [1; 2; 3], де робиться історіографічний аналіз дореволюційної і радянської літератури з